

ТЕОРИЯТА ЗА ДЪРЖАВНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ – НЕДОЛЮБВАНА И НЕИЗПОЛЗВАНА

Доц. д-р Петя Пачкова

Повод за тези мисли ми даде статията на уважавания от мен като един от най-интересните и задълбочени учени в България през последните десетилетия в сферата на обществените науки Васил Проданов. Става дума за статията “Общи характеристики на българските преходи като особеност на страните с догонваща модернизация” в списание “Международна политика”.¹

Този материал е поредното доказателство за една определена насока на мисленето по отношение на така нареченото “социалистическо” минало. Тази насока беше и продължава да бъде доминираща в общественото съзнание през целия преходен период. Леви и десни, червени и сини, бедни и богати, задълбочени и повърхностни държат на тезата си, че прословутите 45 години са били социализъм, а не капитализъм.

Всъщност преди време по темата се разгоря и малка дискусия на страниците на сп. “Ново време”. Аз съм взела отношение по темата в книгата си “Елитът на прехода”.² Тук предлагам продължение на мислите си по въпроса, защото считам, че изясняването на въпроса за същността на “социализма” е от съществено значение за научния анализ на всички по-конкретни въпроси, отнасящи се до този период, в това число и на участието на България в международните отношения. Неправилната оценка на “социализма” закономерно води до това, че много явления от вътрешната и външната политика на страната се налага да се определят като парадокси на българското развитие. И се подреждат парадокс до парадокса. Защото с помощта на обяснителните схеми, които ще коментирам по-нататък, тези явления принципно не могат да намерят своето логично обяснение.

Възниква въпросът – наистина ли тази доминираща концепция е достатъчно непротиворечиво аргументирана. Дали е доминираща не поради научни съображения, а поради сантиментално-психологически, идеолого-политически или манипулативно-пропагандни социални интереси, причини и съображения. При различните интелектуалци всъщност комбинацията от причини за отхвърляне на концепцията за “социализма” като “държавен капитализъм” е твърде различна.

¹ Проданов, В., Общи характеристики на българските преходи като особеност на страните с догонваща модернизация, сп. “Международна политика”, 2009, кн. 3, с. 7-21.

² Пачкова, П., Елитът на прехода, С., 2006.

По психологически причини е много трудно да се приеме, че си живял в капиталистическо общество, когато си закърмен с идеята, че това е било качествено различно обществено устройство, а именно социалистическо. Когато са те убеждавали десетилетия, че работиш за по-висш строй и ти уважаваш работата си, е много трудно да се върнеш назад и да повярваш, че си работил за нещо друго, за по-нисш (според теорията) и недолюбван на емоционално равнище обществен строй. Подобно разбиране за нещата е свързано с личното минало на учения, с много интимни моменти от съдбата му, с цялото му възпитание. И когато той е в достатъчна степен почтен и не иска да се отказва от своето минало, да го заклеймява и изопачава, не е много склонен да “изневерява” и на това разбиране за същността на онова време.

Толкова много години пропагандната система е заклеймявала капитализма като експлоататорски строй, капиталистическите страни – като основен враг на “социалистическите”, наблягала е на отрицателните страни на обществените отношения в традиционните капиталистически държави. Формираната убеденост в това влиза естествено в противоречие с патриотичната нагласа на част от учените и на тях им е много трудно да приемат, че всъщност тяхната “социалистическа” социална система е била идентична на капиталистическата, че нашето общество е било разновидност на системата в критикуваните общества. Че някои от най-големите “грехове” на западната капиталистическа класа може би се отнасят и до поведението на номенклатурата в нашата страна. Че и в България може да се говори за експлоатация на наемния работник от номенклатурата като управляваща класа, въпреки наложената и масово възприета идеологията, че работническата класа е била управляваща при социализма. Това е особено трудно, когато ученият е бил представител на интелектуалния елит на обществото, т.е. защитник на тази номенклатура.

Новият обществен елит с неговите разновидности се нуждае от поддържане на идеята за качествената различност на двете “системи” – капиталистическата и “социалистическата”. По този начин му е по-лесно да убеди публиката, че е нещо качествено различно, че е носител на качествено различни от “социалистическите” обществени отношения, че носи действително светлото бъдеще на раменете си. След като се твърди, че “социализмът” е рухнал, бил е безсмислен и неефективен експеримент, донесъл е на народите само репресии, некачествена икономика и т.н., то капитализмът изпъква отново като по-качествена обществена система, тъмните петна по лицето му се отдалечават в миналото и се размиват. Отнасят се само до миналото преди 9 септември 1944 г., а то е много надалеч от новите поколения. Освен това в новите учебници по история същото минало е представено по доста миловиден начин.

На помощ като аргумент идва и действително високата степен на социалността на капитализма в развитите капиталистически страни. За не

толкова социалния капитализъм в други страни се мълчи. Премълчава се и за социалността на “социализма”, за неговите успехи и достойнства или се представят за случаен ефект, независим от системата. Така че легитимирането на новия елит като елит на една уж качествено различна обществена система (капиталистическата), доказала достойнствата си и носител на новото светло бъдеще, става много по-лесно. И единният български елит по всякакви начини толерира присъствието на тази концепция в общественото пространство. За да запазят елитната си позиция и по други причини част от интелектуалците стигат до същия интелектуален резултат.

В. Проданов е един от основните радетели на концепцията за “социализма” като “държавен социализъм”, а не като “държавен капитализъм”. По тази логика той е склонен да подценява и евристичността на използването на понятието “тоталитаризъм” като идентификационен признак за “социализма”. Според него определянето на “социализма” като тоталитарно общество изкуствено омаловажава неговата социалност и позитивност. Проданов набляга на действителното използване на понятието с цел допълнително окарикатуряване и подценяване на смисъла на “социализма”. Смята, че “идеологемата за тоталитаризма е ключ към характера на вътрешната студена война, която се води в българското общество в първите години след 1989 г., когато е използван за тотална делегитимация на предходната система, което само по себе си има крайно деструктивен характер, тъй като всяко радикално отрицание на една система носи със себе си пагубни дезинтегриращи възможности”.³

Той е прав, че това понятие подпомага отрицателите, хулителите на “социализма” и апологетите на съвременния капитализъм. Но за съжаление в същата степен, по същата логика, на същото служи и терминът “държавен социализъм”.

Освен това ученият не би трябвало да изхожда от възможните интерпретации и използвания на неговите научни изводи. Логично е да се стреми те да са именно научни. Другото в крайна сметка се оказва творене на идеология, независимо дали полезна или вредна за общественото развитие.

А терминът “тоталитаризъм” има доста основания да съществува като научен термин, независимо от тенденциите в западната политологична мисъл, които, както казва и самият автор, имат доста не научни, а идеологически причини.

Кои са основните противоречия и недостатъци на концепцията за държавния социализъм?

Част от тях се откриват във въпросната статия.

³ Проданов, В., Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема, сп. Ново време, кн. 11, 2002, с. 117.

“Парадоксът на българските преходи в условията на догонваща модернизация е, че обикновено социалните групи, в чието име се извършва промяната, не съществуват преди самата промяна и са резултат от нея. Активната роля се осъществява от интелегентски елити и представители на различни социални категории, които на практика реализират нещо, различно от това, което са обещали в началото.”⁴ “На 10 ноември 1989 г. буржоазия няма, но интелигенцията започва промените, които създават буржоазията.”⁵

Подобна теза се защитава от много други автори. Те удостояват интелектуалния елит с високата чест да е основен двигател на общественото развитие. Но тази чест не отговаря на действителните функции и приноси на този елит. Прикрива се неговата зависимост от номенклатурата като управляваща класа, от икономическия и политическия елит в обществото, неговата роля на изразител на техните цели и представи за общественото развитие, неговата априорна неспособност да е основна движеща сила на подобен род промени. Тезата влиза в сериозно противоречие с редица други тези за отговорността на други социални прослойки за прехода при същите тези автори.

Всъщност всички сериозни автори (в това число и В. Проданов в други свои произведения) не отричат факта, че още години преди 10 ноември 1989 в обществото са протичали процеси, подготвящи тази “революционна” дата. Процеси, контролирани и диктувани от представители на висшата управляваща номенклатура. Процеси на трансформиране на държавната собственост в собственост на задгранични и други дружества, т.е. на отделни хора, на бъдещите индивидуални частни собственици; на законодателна подготовка на последващите трансформации; на психологическа и идеологическа подготовка на населението за приемане на различни видове обществени промени, за приемане на идеята за смислеността на частната собственост. Участието на представители на Държавна сигурност в тези процеси всъщност е прието повсеместно за основен аргумент, подхранващ критицизма спрямо тях през целия преходен период, както и лустрационната политика на някои правителства. Значи се признава тяхната основна роля в процесите преди и след 10 ноември. А елитът на Държавна сигурност е важна част от номенклатурния елит.

Т.е. номенклатура като управляваща класа в различните си разновидности, с различните си прослойки движи ⁴процеса на трансформирането на собствената си икономическа и политическа власт. Чрез Указ 56, чрез други промени в нормативната уредба, чрез явни или прикрити икономически действия в посока на трансформиране на

⁴ Проданов, В., Общи характеристики на българските преходи като особеност на страните с догонваща модернизация, сп. “Международна политика”, 2009, кн. 3, с. 11.

⁵ Пак там, с. 12.

собствеността, на преминаване от държавен капитализъм към традиционен капитализъм. Тя играе ролята (независимо какво твърди) на буржоазията, която в името на своето оцеляване е склонна да промени политическия и икономическия режим, само и само да остане на власт.

През целия “социалистически” период номенклатурата всъщност изпълнява историческите задачи на буржоазията – модернизация чрез индустриализация, урбанизация, повишаване на образователното и научно-техническо равнище на обществото, окрупняване на земята и селскостопанското производство и т.н. Тя, макар и неформален (но съвсем реален) собственик на така наречената “обществена” или “държавна” доминираща собственост, играе ролята на формалния частен собственик в традиционните капиталистически държави. Тя управлява собствеността – решава какви, колко и къде да се построят новите предприятия, как да функционират, кой да ги управлява конкретно и т.н. Всъщност директорите на основните предприятия са част от този номенклатурен елит. Обикновено заемат и отговорни позиции в комунистическата партия или в държавните органи. Номенклатурата чрез държавните и партийните органи на управление разпределя и печалбата според собствените си виждания.

Вярно е, че след 9 септември 1944 г. представителите на предишната буржоазна класа отстъпват мястото си (по неволя) на нови лица, на представители на други социални прослойки от предишния период. Част от старата буржоазия е ликвидирана физически, друга част се използва донякъде само временно, а трета отстъпва позициите си на новите управленци. Т.е. подмяната на субектите в буржоазната класа е максимална, но това съвсем не е доказателство, че те, оформяйки се постепенно като управляваща социална прослойка (“номенклатура”), не изиграват историческата роля на буржоазията във втория етап от нашето капиталистическо развитие. В такъв смисъл след Девети септември има и капиталисти (независимо от произхода им), и работническа класа.⁶

В такъв смисъл парадокс в българския преход няма. Историческата мисия на буржоазията продължава да се изпълнява, макар и до много голяма степен от други лица. В това всъщност е и голямата специфика – в максималната подмяна на конкретните герои.

Изобщо лицата не могат да бъдат основен критерий за характера на обществото. Винаги при обществени преходи част от управляващите преди прехода се превръщат в управляващи и след прехода. А друга част отпада от управленските позиции. Така при английската и френската буржоазни революции само част от феодалната класа се превръща в представител на новата буржоазна класа. Хенрих VIII дава манастирската земя на своите приближени аристократи и те започват да натрупват своите първи

⁶ Найденов, Г., Стогодишната парадигма, С., 2003; Найденов, Г., Какво става?, С., 1991; Проданов, В., Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеология, сп. Ново време, 2002, кн. 11.

капитали, превръщат се в капиталисти. Една част от френските аристократи се превръща в капиталисти, а другата част организира контрареволуцията... Една част от нашите първи капиталисти след Освобождението са бивши чорбаджии. Друга част са техни врагове, смятали ги за слуги на турската власт.

Основен критерий е тяхното социално положение и роля. Техните функции. А те се променят в различните ситуации. Така и у нас след 1989 г. стари лица приеха нова социална роля.

Номенклатурата има за свой партньор, но и за свой основен опонент работническата класа. Тя прикрива своята същност, непризнавайки, че е управляващата сила в обществото, заявявайки, че работническата класа е класа. Дори ѝ присъжда в сферата на пропагандата управленска роля. А работническа класа има само там, където има и буржоазия. Наемен работник има там, където има кой да го наеме. Това са две страни на едно и също нещо. Кой определяше предприятията, които да наемат работници, кой наемаше работника, кой регулираше трудовите права и задължения? Партийната и стопанската номенклатура чрез техните държавни и стопански функции – в лицето на народните представители, ръководните фактори в изпълнителната власт, както и отделните стопански ръководители. Работниците – народни представители – бяха повече за украса и демонстрация на демокрация в Народното събрание. Или по-точно казано, там те се превръщаха в политически елит, защитаващ най-вече интересите на номенклатурата като цяло, а след това на работниците. Те се раздвояваха, както в западните страни се раздвоява мениджърът. Той, от една страна, е наемен работник на собствениците, на акционерите, а, от друга страна, е тяхната дясна ръка – изпълнява управленски функции спрямо останалите наемни работници и ползва много от благагините, които ползва и собственикът.

Каква е ролята на интелектуалния елит в тези процеси по времето на “социализма”?

Той има преки управленски функции, доколкото негови представители участват в работата на държавните органи, които регулират развитието на икономиката (напр. Народното събрание). Но като депутати те вече влизат в ролята и на политически елит.

На различни равнища и в различни органи имат съветнически, експертни функции. Но стопанските ръководители вземат конкретните икономически решения и имат най-силни лобистки възможности в държавните органи за вземане на националните икономически решения.

Чрез професионалната си дейност интелектуалците и по-косвено съдействат за развитие на режима – в творческата си научна и художествена дейност обосновават и легитимират политиката на Партията. Заради което сега част от тях си скубят косите и преиначават биографиите си. До степен, че и самите те да не могат да си ги познаят.

По време на залеза на “социализма” интелектуалният елит всъщност съдейства на предприетите от номенклатурата като цяло действия по трансформиране на обществените отношения с критицизма си спрямо различни аспекти на политиката на номенклатурата. Но едва ли може да се каже, че изпреварва в идеите и действията си тези, които държат икономическата и политическата власт в ръцете си и насочват общественото развитие към промени. А що се отнася до останалите интелектуалци, основните им съпротивителни движения застават зад екологични и други не особено основополагащи цели. Неудовлетвореността на интелектуалците е в рамките на идеологемата за държавната собственост, за развитие на “социалистическото” общество, а не на капитализъм. Затова може да се каже, че те дори в някакъв смисъл и степен изостават от “задачите” на времето през последните години на “социализма”. Не излизат от коловоза на мисълта, който разрешава номенклатурата като цяло.

В такъв смисъл е необосновано да се твърди, че интелигенцията започва промените, които създават буржоазията. Както казах, една част от интелигенцията, която играе ролята на интелектуален елит, е вплетена активно в движението на промяната, инспирирана от номенклатурата като цяло (или по-точно от най-активната ѝ част, готова за промени). Друга част от интелигенцията до последно върви след повелите на Партията и държавата за преустройство, ползва се от стратегията за преустройство в своето интелектуално развитие.

Авторите, които разбират “социализма” като “държавен социализъм”, не обясняват всъщност коя е била управляващата прослойка в това общество. Дали работническата класа или може би интелигенцията? Доколко може да се приеме, че работническата класа е била управляваща? Ако тя е управлявала – как е ставало това? Или обществото се е развивало без управляваща класа или друга прослойка? Какви са били функциите на номенклатурата? Този въпрос остава пренебрегнат. Проданов прави малко изключение в смисъл, че в една своя статия разглежда въпроса за това дали номенклатурата е управляваща класа.⁷ За съжаление стига до извода, че тя не е класа, а само мениджър по време на “социализма”, тривиален “списък от позиции”, бюрокрация, която управлява процесите на производството. И отново не става ясно има ли управляваща класа и коя е тя.

А този въпрос е основен за разбиране на характеристиките на обществото. От него зависи как ще се казва едно общество – робовладелско, феодално, буржоазно или нещо друго. Още повече, че тези автори, доколкото ми е известно, не са привърженици на типологията на общественото развитие на цивилизации, а подкрепят формационния

⁷ Проданов, В., Бюрократия и номенклатура при държавния социализъм (Продължение), Понеделник, 2006, кн. 1-2.

подход. Така че е хубаво да уточнят разбирането си по въпроса. За да са по-аргументирани и убедителни твърденията им.

Те всъщност продължават да се придържат частично към доминиращите идеологически схеми по времето на “социализма”.

Кои са например основните аргументи на В. Проданов за социалистическия характер на “социализма”?

Централизираното държавно управление. А традиционният капитализъм всъщност е типичен пример за това как в едно общество може да има силна степен на централизация на управлението – авторитарните режими в много страни, военните диктатури, тоталитарният режим в Германия и Италия по времето на Хитлер и Мусолини. Факт е, че плановостта в икономическия живот от страна на държавата нараства в западния тип капиталистически страни през XX век. Нейната роля на собственик – също. Държавата е и основен субект на социална политика в съвременните капиталистически страни. Неслучайно възникват термините “държава на благоденствието” и “социална държава”. Така че по тази линия едва ли е толкова качествена разликата между държавния капитализъм и така наречения “държавен социализъм”. Не става ясно при каква степен на централизираност можем да наречем обществото капиталистическо и при каква – социалистическо. Всъщност и не може да е ясно – защото това не е структуроопределящ критерий за характера на едно общество. Това е негова политическа специфика.

Идеологическата ангажираност с идеите на комунизма и социализма. Възможностите за идеологическа манипулация от страна на управляващите в едно общество са безгранични. Творчеството в това отношение – също. Примерите за това, че в едно и също време се твърди от официалната пропаганда едно, а практиката е доста по-различна, са безкрайно количество. Например Френската буржоазна революция дойде с лозунга за братство, равенство и свобода. Но кога жените във Франция станаха равни на мъжете? След повече от век се сдобиха с равни изборителни права. Свободата беше за едни повече, за други – по-малко. Братството също не прилягаше на всички обществени отношения.

Номенклатурата в това отношение постига върхове. Настоящата дискусия е доказателство за майсторлъка ѝ в това отношение. За способността ѝ да обяснява нещата с ненаучни и манипулативни концепции и тези, да прикрива истинската си социална роля.

Сегашните управляващи в Китай също са големи майстори и успяват да представят управлението си за такова, каквото то всъщност не е.

Така че идеологическите претенции на управляващите класи и елити изобщо не могат да служат като структуроопределящ и обясняващ обществото признак. Г. Найденов например много убедително изяснява причините за възприемането на марксизма като идеологическо знаме на така наречените “социалистически” революции.

Премахването или рязкото съкращаване на частната собственост върху средствата за производство. Тук вероятно има най-съществени различия между държавния капитализъм и “държавния социализъм”, но недостатъчни, за да бъдат разграничени качествено като капитализъм и социализъм. Между България преди 1944 г., която Проданов приема за пример за държавен капитализъм, и България след 1944 г., която приема за пример за “държавен социализъм”, има една основна разлика. В първия случай са налице формални частни собственици и нарастваща роля на държавата в икономическите процеси. Във втория случай е налице групова неформална собственост на съвкупния капиталист в лицето на номенклатурата и максимално премахване на частната собственост (но в някои от така наречените “социалистически страни” тя съществува в доста по-голяма степен!).

И в двата етапа има работническа класа, която е подчинена в първия случай на индивидуалните капиталисти и частично на държавата като капиталист, а във втория случай – на номенклатурата като съвкупен капиталист. Започнатите икономически процеси от първите се продължават от вторите.

Така наречената “държавна” собственост всъщност беше групова собственост на номенклатурата, тъй като тя можеше да я управлява по своя воля и да се разпорежда с произведеното богатство по свое усмотрение. С това изобщо не искам да кажа, че само тя се е облагодетелствала от произведената принадена стойност. Напротив, твърдя, че номенклатурата е тази част от буржоазната класа по света, която в много голяма степен е допринесла за модернизирването, за социализирането и демократизирането на въпросните общества и то с цената на собственото си ограничаване от гледна точка на потреблението на блага. Самият В. Проданов е може би авторът, който в българската наука най-смело, обосновано и последователно доказва модернизиращия смисъл и ефект на “социалистическия” период. В произведенията си той използва и мнението на много авторитетни западни автори, които също признават изключителния модернизиращ заряд на тези общества за известен период от време. Така че на въпросната номенклатура трябва да ѝ се признае големият принос към българското развитие.

А освен това в голяма част от развитието на “социалистическите страни” номенклатурата е следвала в личното си поведение моралните принципи на протестантската етика. При нейното управление социалността на обществата премина на много по-висок етап. Социалното неравенство е в най-малка степен в сравнение с традиционните капиталистически страни и богатствата на тяхната буржоазна класа. Личните блага, с които е разполагала номенклатурата в “социалистическите” страни, трудно може да се сравнят с тези, с които разполагат едрите капиталисти в западния тип общества, както и в сегашния период в бившите “социалистически” страни.

Буров чудесно го е казал: “Защо болшевиките през 1917-1919 г. ни изплашиха нас, bankerите? С какво мислите? Със скромността си. Те бяха скромни държавници. А това е страшно за развратните, разплути мъже. Аз и сега, като видя Сталин с рубашката и с ботушите, без ордени, без пагони, се плаша от него. Като го гледам с униформата, по-малко се плаша.”⁸

Всъщност чак в последния етап на “социалистическото” развитие нарасна социалната диференциация, защото номенклатурата се подготвяше да се превърне в съвкупност от частни собственици и започна да си осигурява преразпределянето на материалните богатства, така че след официалното започване на прехода да заеме добри стартови позиции. Част от нея си осигури привличането на допълнителен материален ресурс, с който не разполагаше в предишните периоди от “социалистическото” развитие. Тук трябва да направя уточнението, че когато говоря за номенклатура, нямам предвид всички представители на управляващата класа, а само част от нея, които движеха нещата и предопределяха хода на процесите. Тъй като другата част не успя или не пожела да се включи активно в новия процес.

Макар и на пръв поглед парадоксално, трябва да се каже, че номенклатурата има принос и към демократизирането на обществото. Имам предвид следното. От една страна, липсата на развит политически плурализъм, еднопартийността, култът към личността, характерни за политическите отношения при “социализма”, пречат на демократизацията на обществените отношения.

Но, от друга страна, номенклатурата сама “подриваше” своята власт, даваше възможност на народите да ѝ влияят, на обществените отношения – да се демократизират. Имам предвид издигането на образователното и културното равнище на населението, развитието на науката. Тя осигуряваше това с оглед на постигането на успехи в процеса на индустриализацията, главно условие за нейното оцеляване и укрепване на обществената сцена. Но то обективно съдействаше и за осъзнаване на проблемите в развитието на обществото от останалата част от населението. Особено от страна на интелектуалците. Съдействаше за по-голямата им активност и възможност да влияят върху общественото развитие, макар и в рамките на господстващите обществени отношения, политически режим и теоретическа парадигма.

Номенклатурата всъщност съдействаше за издигането на гражданската компетентност и активност на обикновения гражданин. Колкото и парадоксално да звучи желанието на обикновения гражданин, приемането за естествено да участва активно в решаването на обществени проблеми, и то безплатно, убедено, доброволно, се стимулираше до немалка степен от властта. Грижата за околблоковото пространство,

⁸ Топалов-Памукчиев, М., Среци с Буров, С., 1990, Интерпрес-67, с. 42.

участието в прословутите неплатени комсомолски бригади в “помощ на селското стопанство” и други подобни заклеямени днес дейности всъщност развиваха гражданското чувство и поведение на “социалистическия” човек, чувството му за солидарност и общност,

Днес това се обявява само за експлоатация. Набляга се на безплатността на труда. Такава интерпретация е възможна и донякъде основателна. Но това е само едната страна на медала. Могат ли загрижените за експлоатираните по онова време да кажат в коя западна капиталистическа страна няма такъв род експлоатация? Дали всъщност развитото гражданско общество в тези страни не е точно показател за това, че държавата не желае и/или не може да се справя с различни дейности и затова експлоатира безплатния труд на гражданина под формата на неговото активно участие в решаването на собствените му проблеми чрез собствените му организации, пари, сили, време и нерви?

Друго явление, което всъщност повишаваше възможността на населението да формира мнение и да влияе в някаква степен, бяха различните видове организации – чавдарска, пионерска, комсомолска, женски и професионални. В рамките на тези организации населението придобиваше организационен и управленски опит, който използва и днес. Членуващите в тях се чувстваха ангажирани и призвани да мислят за общественото развитие, да се опитват да влияят върху него. Далеч не всички участваха в тези организации от кариеристични подбуди и далеч не всички дейности на тези организации бяха формални и безполезни.

Сегашното съчетание между политически плурализъм и намаляващо образователно и културно равнище на нацията, недостиг на младежки организации и др. под. не води до по-добри резултати в развитието на гражданското общество, в мисленето и в поведението на населението, а до увеличаване на риска от избиране и подкрепа на неквалифицирани, корумпирани и антибългарски настроени управници, до попиване на вредни, ненаучни, манипулативни тези и концепции, до увеличаване на “жертвите” на религиозната манипулация.

Всъщност самият В. Проданов е склонен да приеме тезата на някои автори, че държавата е съвкупен капиталист при “държавния социализъм”. Той приема, че “множеството проучвания след формулирането на “кривата на Кузнец” като че ли доказват неговата хипотеза. При това смята се, че тя е валидна за всички страни, независимо от характера на социално-икономическите отношения в тях – и в Западна Европа, и в бившите социалистически държави, и в “третия свят”. Неравенството в доходите се разглежда като едно от предварителните условия за ръста на производството, водещо до натрупване на капитал от богатите (или от държавата като “съвкупен капиталист”, както е в бившите страни на

“държавен социализъм”), като с това се стимулира по-нататъшен икономически подем.”⁹

И още: “А в Русия и в България, макар и по различен начин, при доста специфики, държавата играе не просто основна роля, а след катастрофите на едната и другата в резултат на войните, тя е принудена да се превърне в единствен “капиталист”, за да ускори развитието, макар че това се маскира по съответен идеологически начин и за огромното мнозинство от хора е възприето в идеологическите дрехи на “изграждането на социализма”.”¹⁰

И още: “Идеологията на държавния социализъм просто довежда до крайност предишната практика на държавен капитализъм като за тази цел използва централизиращия потенциал, който се съдържа в технологиите, създавани от втората индустриална революция.”¹¹ Тогава за какъв социализъм става дума, след като имаме капиталист? Друг е въпросът, че не държавата е капиталистът, а номенклатурата, която управлява чрез институциите на държавата...

Значи излиза, че държавният капитализъм до 1944 г. след това се превръща в държавен социализъм, най-вече защото се възприема идеологията на комунизма...

Всъщност Проданов е прав относно думичката “държавен”, доколкото действително при “държавния социализъм” собствеността формално е предимно държавна. При определянето на капитализма като държавен това също става поради факта на по-голямата намеса на държавата в икономическата дейност – чрез собствеността и управлението. И в двата случая обаче не става ясно колко трябва да е държавното като собственост и намеса в управлението, за да е един капитализъм държавен или не и социализмът – държавен или не. Т.е. тук имаме един хлъзгав критерий и поради това той не е основополагащ. Остава си като сравнително най-ясен системообразуващ и основополагащ критерий, разграничаващ нещата, реалната собственост върху средствата за производство, характеристиките на реално управляващата и реално управляваната класа.

Искра Баева, подобно на В. Проданов, в статията си “Успехи и неуспехи на 20-годишния български преход”¹² също поддържа концепцията за “социализма” като “държавен социализъм”. В същото време в други свои произведения тя използва “реален социализъм” в кавички или казва, че този период условно може да се нарече “социализъм”. С други думи, тя има сериозни съмнения за същността на

⁹ Проданов, В., Глобалните промени и съдбата на България, С., 1999, Хр. Ботев, с. 152.

¹⁰ Пак там, с. 365.

¹¹ Пак там, с. 217.

¹² Баева, И., Успехи и неуспехи на 20-годишния български преход, сп. Международна политика, кн. 3, 2009 г.

това общество. Но е приела, че може да използва понятието “социализъм” и не си е направила труда да го изясни по-подробно. Понятието се използва като саморазбиращо се.

Стоян Михайлов отхвърля концепцията за “социализма” като “държавен социализъм”, но в същото време и не приема концепцията за “социализма” като “държавен капитализъм”. Неговата теза е, че това е “сталинистки тоталитаризъм”.¹³

В статията “Отново за названието “държавен капитализъм”¹⁴ Ст. Михайлов не засяга изобщо въпроса за управляващата социална прослойка по времето на “социализма”, а според марксизма, който той смята за своя методологическа основа, това е основополагащият критерий за определяне на същността на дадено общество. В следващата си статия “Критика на критиката”¹⁵ в дискусия с В. Проданов Михайлов уточнява, че при социализма собствеността в огромната си част би трябвало да е обществена. Но нито в нея, нито в другите си произведения е уточнил защо смята, че тя не е обществена, след като не приема термина “държавен социализъм”.

Според него основополагащ критерий за същността на обществото е въпросът не за това коя обществена прослойка има управляващи функции, а за това коя институция има по-голяма власт в обществото. Той твърди, че това е комунистическата партия, а не държавата. Затова не приема термина “държавен социализъм” за адекватен на реалностите. Според него държавата е изпълнителен орган на партията.

Спорът дали държавата или партията (партиите) управлява обществото е като спора за кокошката и яйцето.

Факт е, че в “социалистическите” страни съвместителството е в огромна степен. Висшите партийни ръководители са и висши държавни ръководители (депутати, шефове на органи в изпълнителната власт). В част от времето Генералният секретар е и държавен ръководител (и то в доста успешни времена). Вярно е, че Политбюро на партията взема основните решения. Но това става в процеса на съгласуване на решенията с всички прослойки на номенклатурата, с органите на държавната власт, след като се вземе под внимание в някаква степен и народната воля. Това предварително съгласуване е една от причините в държавните органи решенията да се приемат с консенсус, без особена дискусия, сякаш всички се подчиняват безпрекословно на Първия. Тезата за това, че първият партийен ръководител сам е вземал решенията без да се съобразява с всички тези, а и с други фактори, не отговаря на историческата истина.¹⁶

¹³ Михайлов, Ст., Сталинистият тоталитаризъм, С., 2000, М-8-М.

¹⁴ Михайлов, Ст., Отново за названието “държавен капитализъм”, сп. Ново време, 2002, кн. 7-8.

¹⁵ Михайлов, Ст., Критика на критиката, сп. Ново време, 2003, кн. 4, с. 107.

¹⁶ Пачкова, П., Елитът на прехода, С., 2006.

Партийните органи са тухлите в държавната постройка, но формално държавните органи държат инструментите на насилието...

В. Проданов правилно отбелязва, че “по същество именно партията играе ролята на етаж на държавата, който има висша легитимираща роля по отношение на монопола на насилието на съответна територия. Функционално тя е определено равнище на държавна власт.”¹⁷

Михайлов е прав може би само за началния етап от развитието на “социализма”, защото тогава оформящата се номенклатура в лицето на Комунистическата партия залага основите на новия тип функциониране на системата, на новото място на партията, на новите ѝ взаимоотношения с държавните органи.¹⁸ След това вече нейните лидери стават част от тази държавна система като контролират всички основни държавни ръководни постове. И едва ли може да се каже кое е първично, кое – вторично. Дали волята на номенклатурчика като шеф на изпълнителен държавен орган или волята му като член на висш партиен орган?

Как е в традиционните капиталистически страни? Не е ли и там нещо подобно? Всъщност управляващите партии формират държавните органи чрез избори. Те управляват чрез парламентите и назначените от тях изпълнителни органи. В западните страни партийните шефове стават и държавни ръководители, а депутатите се отчитат пред партиите си.

Така че е много трудно да се отделят управляващите партии от държавните органи според своя състав и функции. Преплитането е огромно и то е доказателство, че партиите и държавните органи са само средства, с помощта на което управляващите прослойки в обществото го управляват. Така че отново опираме до социалната структура на обществото, до функциите и властта на отделните обществени прослойки. Там е основният критерий.

Вторият аргумент за това, че не става дума за социализъм, според Михайлов е наличието на недемократични методи на управление, на лична власт на първия партиен ръководител, на терор и репресии, на дезинформация и т.н. С други думи, че по тези линии практиката не съответства на марксисткия идеал.

По отношение на него бих казала, че е методологически неправилно един обществен строй или политически режим да се оценява от гледната точка на теоретична концепция за социализма с прогнозен, футуристичен характер, макар и тя да е на един от най-големите умове на човечеството – Маркс. Представата на марксизма за това, което би трябвало да е социализмът, както всяка теоретична представа за бъдещо общество, е възможно да не се оправдае от общественото развитие или да се оправдае в друг етап от това развитие. Може да се състои от реализуеми и от

¹⁷ Проданов, В., Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема, сп. Ново време, 2002, кн. 11, с. 119.

¹⁸ Михайлов, Ст., Критика на критиката, сп. Ново време, 2003, кн. 4, с. 103-104.

нереализуеми представи. Т.е. тя не може да бъде основно средство за оценка на един вече реализирал се етап на обществено развитие. Такова средство могат да бъдат само реалните факти и отношения. Притеснението на Михайлов, че отъждествяването на онова общество със социализма на Маркс дискредитира марксисткото понятие за социализъм и комунизъм е излишно и ненаучно. Една концепция е научна и ценна, ако се доказва в социалната практика на обществата, ако устоява на всякаква критика. Излишната ѝ защита е ненужна и всъщност безплодна. Така че концепцията на марксизма сама ще се защити, ако се докаже в практиката. Ако не успее да се защити, значи не е била достатъчно научна. А това, от своя страна, едва ли е причина да се подлагат на съмнение и отхвърляне приносите на марксизма в световната интелектуална еволюция.

В нашия случай трябва да бъде доказано, че това, което някои автори наричат “държавен социализъм” или “сталинистки тоталитаризъм”, или нещо друго (само не и капитализъм!), е наистина друго, а не принципно същото. А не дали съответства на представите на Маркс (което може да бъде отделен теоретичен въпрос).

Самият Михайлов твърди, че не става дума за истински социализъм, че онова общество има същностни недостатъци. Защото не съответства на представите на марксизма за това общество. Всъщност по тази логика наистина излиза, че то е нещо различно от социализъм.

Тогава за какво става дума? За тоталитаризъм. Но терминът “тоталитаризъм” не е термин, описващ и обясняващ обществен строй, а политически режим. Т.е. с този термин той не дава отговор на въпроса за общосоциалната същност на тези общества. Той всъщност не изяснява въпроса за характера на обществения строй или формация, а за характеристиките на политическия му режим.

Михайлов също така продължава да твърди, че в Китай и Виетнам не се развива капиталистическо общество, но не дава обяснение коя е класата, притежаваща средствата за производство и оттам – какъв е характерът на обществото. Излиза, че работническата класа е притежателката и двигателката, щом обществото не е капиталистическо... Как можем да съотнесем това към наличието на огромни транснационални и други частни корпорации в Китай, които са всъщност двигател на икономическия му бум и нямат нищо общо с обществена, държавна или друга подобна собственост? А още по-малко с каквито и да било социалистически и комунистически идеологии.

По-близо до концепцията за държавния капитализъм са Д. Минева и П. Кабакчиева в книгата им “Преходът – елити и стратегии”.¹⁹ Но и тяхната

¹⁹ Минева, Д., П. Кабакчиева, Преходът – елити и стратегии, С., 1996, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.

позиция е противоречива, не съвсем последователна и по тази причина недостатъчно научна.

Там се приема, че “социалистическата икономика всъщност е пазарна”²⁰, защото индустриалната система е по принцип пазарна система (в “Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеология” и В. Проданов казва, че при социализма има неразвит пазар).

“С развитието на индустриалната система, някъде в началото на 60-те години, партийният елит постепенно придоби характеристиката на собственик, т.е. на класа – едновременно разполагаше и с политическата, и с икономическата власт.”²¹

“Ако се съгласим, че собствеността е власт и тя е в ръцете на онзи (онези), които контролират разпределението на дохода и са най-много заинтересовани от растежа на инвестициите (акмулиране на собственост), то едва ли ядрото на промените в икономиката може да се определи като преразпределение. Елитът беше собственик и преди промените, защото именно той определяше разпределението на дохода, именно той имаше особен интерес от растеж на инвестициите (поддържаше продължително време невиджано съотношение между натрупване и потребление), т.е. придържаше се към стратегията индустриализация... Вярно, това стана не въз основа на пряк интерес от увеличаване на инвестициите, а въз основа на косвен интерес от поддържане на предишния социалнополитически механизъм за властване на елита, който (механизъм) можеше да действа само към разширяване на системата на производството.

Новият собственик е пак елитът, но сега той властва въз основа на друга структура на собствеността – няма икономически център и групи от елита вече безусловно и безконтролно разполагат с “острови” в икономиката.

Доколкото няма смяна на собственика, дотолкова няма и основания да се вижда преразпределение в икономическите промени. По-близо до реалния процес е изглежда реконцентрирането на икономическата власт от предишния собственик, който е загубил част от нея поради развитието на индустриалната система и пазара. Сега той, отказвайки се от монопола върху политическата власт, получава възможност открито и тотално да концентрира икономическата.”²²

“Елитът избегна съществени изменения не само в състава си, но и в самата си същност.”²³

Авторите са склонни да възприемат терминологията на Хабермас и да определят същността на прехода като преход от традиционна към либерално-капиталистическа формация.”²⁴

²⁰ Пак там, с. 7, 14.

²¹ Пак там, с. 21.

²² Пак там, с. 87-88.

²³ Пак там, с. 94.

Но тяхната позиция е колеблива и противоречива. Вероятно за да избегнат неудобствата от ползването на термина “класа”, авторите предпочитат да говорят за елит и елити, имайки предвид функциите на управляващата класа. Говорят за промени в елитите, а не в класата. За елит-класа, за превръщане на елита в класа през периода на изолационистката индустриализация! Превръщането на елита в класа засилва способността му да действа в защита на своите интереси.²⁵ Друг път говорят за “социалистическа буржоазия”, за управляваща класа, за стопанска номенклатура, за доминирана класа (ниските статусни групи). Говорят за социалистически елит без кавички, а в същото време за социализъм без кавички, но и с кавички. Говорят за класово противопоставяне. “Веднъж създаде индустрията, “социализмът”, т.е. властта на елитите, поддържана чрез механизма, наречен социализъм, създава и резултата, който започва да ерозира неговата власт, а именно – индустриалната система.”²⁶ “Да се създава индустрия означава волно или неволно да се създава пазарна икономика. Заедно с това обществото се структурира. Колкото повече се развиват пазарните отношения, толкова повече “индустриализиращият елит” се превръща в класа и толкова повече се развива статусен ред “надолу”. Възниква типичната за всяка индустриална система и пазарна икономика “класово-статусна” ситуация”.²⁷ Според тях при прехода е налице “тотална дестратификация чрез премахване на статусния ред и преход към двукласов модел”, увеличаване на “концентрацията на икономическа власт в ръцете на доминиращата класа”.²⁸ Тогава възниква въпросът класов ли и колко класов е бил моделът преди това? Имало ли е доминираща класа или не? Ако да – коя и каква е била тя? Какво значи “социалистическа буржоазия”?

Въпреки всички терминологични и същностни колебания авторите в тази книга обективно внушават тезата, че социалистическата буржоазия (или елитът!) при социализма е основен двигател на промените преди и след 1989 г., най-заинтересованият субект от промените, тази прослойка, от интересите на която в най-голяма степен зависи промяната и в политическия режим. Затова според тях след 1989 г. няма и революция, а един еволюционен преход в рамките на капиталистическата индустриална система.

Дискусията за характера на така нареченото “социалистическо” общество е може би необходима за изясняване не само на миналото, но и

²⁴ Пак там, с. 58.

²⁵ Пак там, с. 94.

²⁶ Пак там, с. 46.

²⁷ Пак там, с. 47.

²⁸ Пак там, с. 76-77.

на бъдещето както на отделни страни, така и на човечеството като цяло. Поставя отново на дневен ред необходимостта да се дискутира въпроса дали изобщо са възможни социализмът и комунизмът. Дали изобщо е възможно общество без управляваща и управлявана прослойка, със справедливо разпределение на богатата. Доколко е реализуем комунистическият идеал. Особено в тази историческа ситуация, когато човечеството е заплашено от доста сериозни глобални проблеми, природни катаклизми и предизвикателства, които вероятно ще са фактор за умножаване на конфликтите между региони, страни и народи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баева, И., България и Източна Европа, С., 2001, Парадигма.
2. Баева, И., Успехи и неуспехи на 20-годишния български преход, сп. Международна политика, 2009, кн. 3.
3. Минев, Д., П. Кабакчиева, Преходът – елити и стратегии, С., 1996, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.
4. Михайлов, Ст., Критика на критиката, сп. Ново време, 2003, кн. 4.
5. Михайлов, Ст., Отново за названието “държавен капитализъм”, сп. Ново време, 2002, кн. 7-8.
6. Михайлов, Ст., Сталинисткия тоталитаризъм, С., 2000, М-8-М.
7. Найденов, Г., Какво става?, С., 1991.
8. Найденов, Г., Стогодишната парадигма, С., 2003.
9. Пачкова, П., Елитът на прехода, С., 2006.
10. Проданов, В. Бюрократия и номенклатура при държавния социализъм (Продължение), Понеделник, 2006, кн. 1-2.
11. Проданов, В., В какво общество живяхме до 1989 г.?, в: Отвъд прехода – модернизацията, С., 2000, Хр. Ботев.
12. Проданов, В., Глобалните промени и съдбата на България, С., 1999, Хр. Ботев.
13. Проданов, В., Общи характеристики на българските преходи като особеност на страните с догонваща модернизация, сп. “Международна политика”, 2009, кн. 3.
14. Проданов, В., Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема, сп. Ново време, 2002, кн. 11.
15. Проданов, В., Утопичното перестроечно-преходническо мислене и основните тенденции на глобалния капитализъм, сп. Понеделник, 2000, кн. 1-2.
16. Топалов-Памукчиев, М., Среци с Буров, С., 1990, Интерпрес-67.